

Joodse burgers in Alkmaar: Onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Alkmaar

College van Burgemeester en Wethouders
van de gemeente Alkmaar
t.a.v. Chris de Wild Propitius

Nijmegen, 20 april 2023

Geacht College,

Op uw verzoek reageren wij als onderzoeksgroep van het rapport *Joodse burgers in Alkmaar: onteigening en rechtsherstel* op de gestelde vragen in de door de heer R. Naftaniël op 2 februari 2023 ingezonden reactie.

De klankbordgroep van het project, waarin ook Den Helder en de gezamenlijke gemeenten van Noord-Holland-Noord participeerden, kwam op 28 september 2022 in Regionaal Archief Alkmaar bijeen. Tijdens deze bijeenkomst gaf onder andere de heer Naftaniël zijn waardevolle inhoudelijke inbreng op de concept-onderzoeksrapporten. Als onderzoeksgroep hebben we deze punten meegenomen en afgewogen, waarna we de rapporten definitief hebben gemaakt. We hebben toen ook een begeleidend document voor de klankbordgroep geschreven waarom we bepaalde zaken wel of niet hebben onderzocht (d.d. 11-10-2022). De reactie die de heer Naftaniël op 2 februari 2023 stuurde, is een inhoudelijke reactie op de definitieve rapporten en op dat laatste schrijven.

In bijgevoegd document geven we antwoord op de gestelde vragen, en een korte inhoudelijke reactie op de door de heer Naftaniël ingebrachte punten. We hechten er aan los daarvan het volgende te benadrukken:

De Nederlandse overheid koos na de Tweede Wereldoorlog voor het principe dat niemand, en geen enkele maatschappelijke groep, door rechtsherstel bevoor- of benadeeld mocht worden. Dat was een miskenning van het bijzondere slachtofferschap van de Joodse burgers. Tot dat inzicht is de overheid na een halve eeuw met de MAROR-rapporten en compensatiebetalingen gekomen. In de tijd zelf volgden uit dit principe allerlei vormen van (indirect) onrecht voor de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. Zie in de rapporten hierover de paragraaf 'Over dit onderzoek' in de Inleiding.

Ons onderzoek laat keer op keer zien dat gemeenten aan dit onrecht bijdroegen omdat ze geen positieve uitzonderingen voor de Joodse slachtoffers maakten (coulance, kwijtschelding, voorrang bij woonruimte en dergelijke). Deze manier van handelen noemen

wij (en anderen) 'kil-formalistisch'. Maar een materieel eigenbelang, 'verrijking' of andere vormen van misbruik door gemeenten komen we slechts incidenteel tegen.

Ook koos de nationale overheid voor het rechtsherstel een verdelende in plaats van een restauratieve aanpak. Los van het morele oordeel dat we daar nu over kunnen hebben, waren dat de toen geldende regels van een democratische rechtstaat, niet van een repressief bezettingsregime. Het nul en nietig verklaren van oorlogskopen en de vaak complexe afwikkeling en negatieve bijeffecten volgden daaruit.

Kortom, er bestaat een belangrijk onderscheid tussen een moreel oordeel nu over de door de (nationale) overheid gekozen oplossingen na de bevrijding en de uitvoering daarvan. De keuze om eventueel aanvullend onderzoek te doen naar het gemeentelijk handelen en de individuele lotgevallen van haar Joodse burgers ligt bij de gemeente. Als onderzoeksgroep gaan wij er echter van uit dat de bronnen het verlangde completeren van dat beeld – voor specifiek de Joodse burgers – niet eenvoudig toelaten.

Met vriendelijke groet,

Prof.dr. Wim van Meurs, dr. Ingrid van der Vlis, Laura de Jong MA, Mirjam Vriend MA

De onderzoeksrapporten geven een redelijk eenduidig antwoord op de vraag of de betreffende gemeenten Joods onroerend goed hebben aangekocht. Dat is -met Heiloo als uitzondering- niet het geval geweest. Of er naheffingen van gemeentelijke belastingen op Joods onroerend goed zijn geweest, is minder duidelijk. In elk geval wel in Den Helder. In Alkmaar zijn in enkele gevallen de belastingen over de oorlogsjaren kwijtgescholden. Verder blijft het beeld multi-interpretabel. In diverse individuele voorbeelden in de onderzoeksrapporten komen belastingschulden voor, maar onbekend is of die aan de gemeente of aan het Rijk zijn geweest. Graag benadruk ik ook, dat wij gemeentelijke belastingen als immoreel beschouwen, als ze alsnog na de oorlog door de beheerder van het NBI, de Joodse eigenaar of zijn erfgenamen aan de gemeente zijn betaald (Niet dus in het kader van een minnelijke regeling), ongeacht of daar een naheffing voor verstuurd is. Het door Joodse eigenaren na de oorlog aan gemeenten betalen van gemeentelijke lasten uit de periode dat ze ondergedoken of in kampen zaten, onbeschermd waren en hun huizen onteigend waren, is absurd. Het onderzoeksteam hanteert een iets andere definitie van het begrip naheffing. Voor hun is relevant dat een naheffing door de gemeente is verstuurd, voor ons gaat het erom dat na de oorlog aan de gemeente over de oorlogsjaren is betaald.

Het klopt dat we belastingnaheffing anders interpreteren dan de heer Naftaniël doet, zoals hij zelf ook al aangeeft. Hij benadrukt dat hij gemeentelijke belastingen over bezittingen die tijdens de oorlog afgenomen waren altijd als immoreel en absurd beschouwt. Moreel zijn we het eens met zijn oordeel. Maar een naheffing/boete is een actieve handeling. In ons onderzoek gaan we uit van de gemeente als al dan niet actieve actor. Als de gemeente er niet zelf achteraan ging en/of boetes oplegde, noemen wij het geen naheffing. Amsterdam en Den Haag zijn de grote uitzonderingen: bij al ons onderzoek zijn we slechts in een handvol individuele gevallen een naheffing tegengekomen.

Dat verrekeningen van gemeentebelastingen wel in de schikkingen voor rechtsherstel voorkwamen, zegt nog niet dat een gemeente daar actief op acteerde. Het was bij de schikkingen de gebruikelijke juridische weg om gemeentebelastingen te verrekenen. Een eenmaal (aan de oorlogskoper) verstuurd belastingaanslag werd 'achterstallig' als deze niet betaald werd. Werd deze later alsnog betaald (in de schikking), dan werd het ontvangen van dat geld niet immoreel. Vaak weten we zelfs niet wie die aanslag betaalde.

Met betrekking tot de bejegening van de Joodse inwoners in oorlogstijd komen de onderzoekers in alle drie rapporten tot de conclusie: "De uitvoerende diensten van de gemeente hebben actief meegeholpen met het administreren van de Joodse bevolking, het leeghalen van hun woningen en het tijdelijk verhuren van de panden voor deze verkocht werden, net als in andere gemeenten gebeurde."

Een compleet beeld van de primaire vraag "hoe zijn de gemeenten met het in de oorlog geroofde onroerend goed van hun Joodse burgers omgegaan?" wordt in dit onderzoek niet gegeven. Dat erkennen de onderzoekers ook zelf. In de drie rapporten komt steeds de zin terug: "ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van

de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt.” Zo ontbreekt informatie over vier onderwerpen, die toch een goed beeld toch van belang zijn:

1. Vorderingen van huizen van Joden in oorlogstijd en de vergoeding daarvan.

In de rapporten wordt vrij losjes met dit onderwerp omgegaan. Hoe gingen die vorderingen in zijn werk? (Zie daarvoor o.a. *De Woonruimtetwet 1947 van F.A. Helmstrijd*).

Bij militaire vorderingen (bijv. t.b.v. de Wehrmacht) droeg de burgemeester de verantwoordelijkheid voor het besluit en was de uitvoering in handen van het ambtelijke apparaat. De Wehrmacht wees de voor hen geschikte woningen aan, de burgemeester stuurde vervolgens het bevel aan de eigenaar/huurder de woning binnen 24 of 48 uur te ontruimen. De ambtenaren stelden ook de vergoeding vast voor het ‘verhuren’ van het huis aan de Wehrmacht. Vorderingen betroffen niet alleen Joden, maar alle burgers. De bezetters betaalden aan de gemeenten een vergoeding voor de vorderingen, die dan weer werden doorgesluisd naar de eigenaren. In verschillende van de onderzochte steden, zoals Bergen, Castricum en Den Helder zijn i.v.m. de Atlantikwall veel huizen gevorderd. Daarbij zaten ook huizen van Joden. De vraag is nu, wat is er met de betaling van de ‘huur’ van die gevorderde Joodse huizen is gebeurd? Het verschil bij vorderingen van huizen van Joden met andere mensen was, dat Joden niet over hun geld mochten beschikken. De onderzoekers zeggen, dat de gemeentelijke betalingen van de ‘huur’ naar de Bank Lippmann Rosental zijn gegaan. Ik acht dat niet aannemelijk.

De hier genoemde Bank Lippmann Rosental (LIRO) zou inderdaad ook de NGV of ANBO kunnen zijn. Ook dan zal het echter om kleine bedragen zijn gegaan. De Wehrmacht stopte overigens al in 1943 met het betalen van zulke kleine vergoedingen. Het is daarbij niet zo dat alleen Joodse woningen gevorderd werden. Het ging om allerlei panden van diverse inwoners, waarvan er een aantal ook van Joodse eigenaren was. Daarbij wordt de ‘verantwoordelijkheid’ van de gemeente genoemd, maar die had daar geen keuze in onder de bezetting.

Vrijwel alle Joodse panden waren eind 1942 al geroofd. De Joden stonden niet meer als eigenaar geregistreerd. Dus is het aannemelijk dat de gemeentelijke vergoedingen van de ‘huur’ naar de Grundstuckverwaltung of ANBO gingen. Na de oorlog hadden de gemeenten in elk geval art. 100 van de Nederlandse regering in ballingschap serieus moeten nemen en de terugkerende Joden of hun erfgenamen de ontvangen Duitse 'huur'inkomsten voor het vorderen van hun woningen alsnog moeten uitbetalen. De gemeenten hadden dan zelf een vordering kunnen indienen bij het liquidatiesaldo van de Grundstuckverwaltung, ANBO of LIRO.

Het onderzoek van de Radboud is ontoereikend om een beoordeling te geven over hoe de gemeenten met de van de bezetter ontvangen ‘huur’ inkomsten voor gevorderde woningen van Joden is omgegaan.

Het klopt dat ons rapport ontoereikend is om iets te zeggen over hoe de gemeenten met deze van de bezetter ontvangen huurinkomsten voor gevorderde woningen van Joden is omgegaan. De vraag is of dat ook onderzocht moet en kan worden. In de door ons met het definitieve rapport meegestuurde uitleg verklaren we waarom we sommige zaken wel of juist niet onderzocht hebben:

Als de gemeente tijdens en na de oorlog verzoeken om compensatie indiende voor door de Wehrmacht gevorderde huizen en/of de kosten voor het leeghalen van Joodse woningen, dan zou dit mogelijkwijze in de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken terug te vinden kunnen zijn. (opmerking klankbordgroep 28-9-2022)

Een dergelijke zoektocht valt buiten de onderzoeksopdracht. De vraag is ook of de zoektocht kansrijk is. De gemeente verdeelde de minimale compensatiebedragen namens de Wehrmacht. Dat ging om een kleine vergoeding van een paar gulden. Vanaf de deportatie van Joodse burgers gingen de voor hen bestemde bedragen in principe naar de LIRO, dat geld bleef niet bij de gemeente. Blevan die bedragen onverhoopt wel bij de gemeente, dan heeft deze dergelijke bedragen niet apart gezet en zijn ze in de bronnen niet terug te vinden. (reactie onderzoeksgroep 11-10-2022)

Wat de heer Naftaniël concreet vraagt is om verder te spitten in de gemeentelijke financiële administratie en correspondentie, en om te controleren of er post van de gemeenten hieromtrent in de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken ligt. Dat hebben we voor dit onderzoek niet systematisch en op grote schaal gedaan, ook gezien de te verwachten – geringe – uitkomsten ten opzichte van het werk.

Ook zonder onderzoek is de plausibele aanname dat de gemeente wellicht kleine bedragen overgehouden heeft. We hebben nergens gevonden dat een gemeente dergelijke bedragen uitbetaalde en zelf de claim op NGV e.d. overnam. Dat is zeker benadeling, maar maakt het nog geen actie van de gemeente met een financieel motief.

2. De inschrijvingen in het Grootboek van Wederopbouw in Den Helder.

De onderzoekers gaan uitgebreid in op de verwoesting van hele stukken Den Helder. Voor de verwoeste panden kregen de eigenaren inschrijvingen in het Grootboek van Wederopbouw. Die regeling was door de bezetter in het leven geroepen en werd na de oorlog door de Nederlandse regering gecontinueerd. De eigenaren kregen 4% rente over de waarde van hun perceel en als hun pand werd herbouwd werd de hoofdsom uitbetaald. In Den Helder kreeg het gemeentebestuur in 1948 de beschikking over de verwoeste percelen, zo melden de onderzoekers.

Joodse eigenaren van de verwoeste panden kregen bij rechtsherstel ook de inschrijvingen in het Grootboek gerestitueerd. Maar de vraag dringt zich op; wat gebeurde er met de inschrijvingen als de Joodse eigenaren of nabestaanden zich niet meldden, omdat er helemaal geen erfgenamen meer waren, of zij onbekend waren met de regeling?

We hebben het complete Joodse woningbezit in kaart gebracht, dus als dat het geval was geweest dan waren we het bij de zoektocht naar rechtsherstel tegengekomen. Zie de bijlage van het rapport over Den Helder.

Dan bleef het perceel grond bij de gemeente Den Helder, zonder dat het hoofdbedrag en mogelijk de rente werden uitbetaald. Heeft Den Helder zich op deze wijze na de oorlog verrijkt aan Joodse percelen? In 1961 werd de regeling opgeheven en vervielen de laatste 34 inschrijvingen. Moet er niet onderzocht worden of daar inschrijvingen op percelen van vermoorde Joden onder zaten?

Dat hebben we gecontroleerd: alleen de synagoge zat hierbij.

In elk geval stellen de onderzoekers vast dat onder die 34 ook de inschrijving m.b.t. het pand Kanaalweg 77/78, de synagoge, zat. De conclusie kan hier niet anders luiden dat de gemeente Den Helder zich na de oorlog verrijkt heeft met het stuk grond van de voormalige synagoge, zonder hiervoor te betalen, om de eenvoudige reden dat de Joodse gemeenschap in de stad zo zwaar was getroffen dat hun gebedshuis niet meer herbouwd kon worden.

Uitleg zoals gedaan n.a.v. deze zaak naar de klankbordgroep (11-10-2022):

De synagoge werd met een hele serie andere gebouwen in 1944 gevorderd en gesloopt, en kwam daarmee in het bezit van de staat. In 1948 kwam deze hele buurt op de legger van de gemeente, niet als aankoop maar als 'vereniging'. Nu het één perceel was, kon de gemeente het gaan bebouwen. Het perceel ging dus niet terug naar de Joodse gemeente, maar de inschrijving in het Grootboek wel. Er werd dus geld uitbetaald aan de Joodse gemeente volgens de rentestructuur van het Grootboek. Bij herbouw zou een uitkering volgen. De inschrijving bleef in stand tot 1961 toen – voor iedereen – de regeling eindigde. Van herbouw is het niet gekomen.

De hier geschetste afhandeling van de synagoge is beschreven in het rapport. De term 'verrijkt' is volgens ons te sterk uitgedrukt. Er vond rechtsherstel plaats, waardoor de inschrijving en de rente-inkomsten naar de Joodse gemeente gingen. Juist de gemeente Den Helder waarschuwde vóór 1961 de eigenaren van de laatste 34 percelen dat ze snel plannen moesten indienen omdat de landelijke regeling ophield te bestaan. Dat de Joodse gemeente geen middelen had om de synagoge te herbouwen is vreselijk, maar dat is moeilijk de gemeente Den Helder aan te rekenen. Daarbij trof het lot ook de eigenaren van de 33 andere percelen. Had de gemeente in dit specifieke geval een andere keuze moeten maken? Dat laten we aan het oordeel van de gemeente.

3. De kosten voor het uit het huis halen van de Joden en opslaan van hun inboedels.

In vrijwel alle onderzochte gemeenten werden de Joodse bewoners uit hun huis gehaald door lokale politie-agenten om vervolgens naar Amsterdam te worden gedeporteerd. Ambtenaren van de gemeente inventariseerden de inboedels en lieten die opslaan. Van die inboedels was na de oorlog weinig meer over. Daarvoor konden de Joden later in het kader van regelingen met Duitsland schadevergoedingen krijgen.

Uit het onderzoek naar Alkmaar blijkt dat het Departement van Binnenlandse Zaken op 22 oktober 1943 een brief stuurde met het verzoek "eventuele onkosten van de gemeenten ter zake van het op transport stellen van Joden" in kaart te brengen. Vervolgens kon geprobeerd worden die kosten te verhalen op het zgn Sammelkonto van Lippmann Rosenthal. Met andere woorden, de gemeentes werd aangeraden de Joden voor hun eigen deportatie en bezitsverlies te laten betalen. Uit een brief van de gemeenteontvanger aan burgemeester Van der Sluijs blijkt dat er in ieder geval een opgave gedaan is van nog niet betaalde gemeentebelastingen van gedeporteerde Joden. De vraag of Alkmaar en de andere onderzochte steden de Joden zelf heeft laten betalen voor hun deportatie en het leeghalen van huizen is heel belangrijk voor de beeldvorming over het gedrag van de gemeenten tijdens de oorlog. Aanvullend onderzoek is hier gewenst.

Dit sluit aan bij het antwoord zoals onder 1 vermeld: het verzoek om tot in detail verder in de gemeentelijke financiële administratie te spitten. Wel met dat verschil dat het ministerie in deze zaak de gemeente vraagt om gemaakte kosten te declareren. De heer Naftaniël heeft gelijk dat geld van LIRO 'bloedgeld' was, maar niet dat 'steden de Joden zelf hebben laten betalen voor hun deportatie en het leeghalen van huizen'. Dat gebeurde door de winst uit onteigeningen en alle te gelde gemaakte Joodse bezittingen bij LIRO onder te brengen door de bezetter. Geen gemeente kon zich aan de medewerking aan de deportaties onttrekken, al deden sommigen het proactief.

4. Huisvestingbeleid

Een aantal onderzochte steden was ernstig verwoest na de oorlog. Er was een gebrek aan woonruimte. Maar daartegenover stonden ervaringen van Joden, die vrijwel zonder familie, totaal berooid uit de kampen of onderduik te voorschijn kwamen. Ze moesten eerst een lange strijd voeren om hun bezit terug te krijgen en dan nog konden ze er vaak niet veel mee. Er woonden anderen in hun woning en die hadden soms prioriteit boven de oorlogsslachtoffers. Soms moesten ze hun bezit verkopen met ongewenste huurders erin, wat tot lagere opbrengsten leidde. De rapporten noemen twee frappante voorbeelden: De Joodse mevrouw Simons die wilde terugkeren naar haar woning in Schoorl, maar merkte dat de burgemeester het huis gevorderd had om er een Officier van Justitie in te vestigen. Dreiging met een kort geding deed de gemeente de vordering intrekken. Het andere voorbeeld betreft de niet-Joodse Mevrouw van Til. Ze had in haar huis in Limmen, nu Castricum, tijdens de oorlog vier Joodse onderduikers gehad. Haar man was daarvoor in 1943 opgepakt en sedertdien vermist. De burgemeester vond na de oorlog het huis te groot voor haar alleen en zette haar eruit. Hij had ook iemand bij mevrouw Van Til kunnen laten intrekken. De woningtoewijzingsregels na de oorlog hebben tot grote frustraties geleid bij Joden in Nederland. Iedere gemeente had een zekere bevoegdheid om de nationale regels (in 1947 kwam de Woonruimtetwet tot stand) op eigen wijze in te vullen. Om een oordeel te vellen over de bejegening van Joden na 1945 mbt hun woonrecht dient meer onderzoek plaats te hebben. Dat hoorde nu niet tot de opdracht.

Ook hierover hebben we aan de klankbordgroep antwoord gegeven, en is het dus vooral de heer Naftaniël die om dit extra onderzoek vraagt:

Het onderzoek richtte zich op Joods onroerend goed en dus op particulier woningbezit, niet op de gang van zaken rondom huurhuizen van Joodse inwoners. (opmerking klankbordgroep 28-9-2022)

In archieven van (gemeentelijke) woningbouwverenigingen is mogelijk informatie te vinden over de bejegening van de gemeente en/of gemeentelijke diensten t.o.v. teruggekeerde Joodse huurders. (reactie onderzoeksgroep 11-10-2022)

Hieraan verwant is de vraag naar het vestigingsbeleid van gemeenten na de Tweede Wereldoorlog. Als Joodse burgers na de oorlog hun onroerend goed gerestitueerd kregen, in hoeverre konden ze daar dan in wonen? Verhinderden (gemeentelijke) huisvestingsregels de terugkeer van Joden naar hun eigen huis, waardoor ze min of meer gedwongen waren het alsnog te verkopen? (opmerking klankbordgroep 28-9-2022)

Dit onderwerp valt niet onder deze onderzoeksopdracht. Los daarvan zien we ook weinig mogelijkheden om dit te onderzoeken. De Huurwet en huurbescherming volgden ook indertijd landelijke regels. Het zou een zoektocht vragen naar de gemeentelijke praktijk van de woningtoewijzing, die dan gecombineerd moet worden met het uitspitten van alle individuele zaken. Het is mogelijk dat ergens in een NBI-dossier een brief te vinden is waarin Joodse teruggekeerden iets prijsgeven over eventuele moeilijkheden hieromtrent. Maar dat is een speld in een hooiberg. Zelfs alle Joodse teruggekeerden en/of hun nabestaanden natrekken via woningkaarten biedt geen soelaas. Want of iemand ergens wel of niet woont, zegt nog niets over de wéns van diegene om daar te wonen. (reactie onderzoeksgroep 11-10-2022)

Samenvattend: Het zou goed zijn het onderzoek, in ieder geval voor Alkmaar en Den Helder, aan te vullen met bovengenoemde punten. Nu bestaat nog de mogelijkheid het beeld te complementeren. Dat is niet alleen voor de geschiedschrijving van belang, maar helpt ook als waarschuwing dat toepassing van (soms opgelegde) regels tot groot onrecht kan leiden. Daarnaast zou Den Helder zijn verantwoordelijkheid jegens de Joodse gemeenschap moeten nemen voor het om niet verkrijgen van het synagoge terrein en het opleggen van immorele naheffingen. Nabestaanden van mevrouw Van Til verdienen excuses van de gemeente Castricum. Belangrijk is vooral dat de definitieve, uitgebreidere, resultaten van de onderzoeken educatief worden ingezet, in de hoop te kunnen leren van het verleden.

Het is uiteraard aan de gemeente om te kiezen voor aanvullend onderzoek. Daarbij willen we wel aangeven dat het ons niet juist lijkt om voor individuele gevallen nu te beoordelen welke andere afweging/keuze de gemeente toen had moeten maken. Dat kan alleen serieus bij een volledige reconstructie van de woonsituatie: de gemeente had ook verplichtingen t.a.v. andere burgers zonder woonruimte. Dat is een werkelijk ander en tijdrovend onderzoek. We gaan er ook vanuit dat de bronnen het 'completeren' van het beeld – voor specifiek de Joodse burgers – niet eenvoudig toelaten.